

УДК 930.1:94(477.51=114) "17/18" (045)

ДІЯЛЬНІСТЬ ГРЕКІВ-КУПЦІВ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У XVII–XIX ст. У РАДЯНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

ВІРА ВОЛОНІЦЬ,

кандидат історичних наук, доцент кафедри історичних дисциплін
Маріупольського державного університету

У статті досліджуються особливості поглядів істориків радянської доби К. Харламповича, М. Тищенко, С. Ялі, Т. Теохаріді, А. Дружиніної, Ф. Шевченка, В. Золотова, О. Подградської. Характеризуються погляди істориків на діяльність греків-купців в Україні в середині XVII-XIX ст. У радянській історіографії інформація про греків мала здебільшого загальний характер (у річці висвітлення колонізаційної політики Російської імперії). Купецтво як стан цікавило радянську історичну науку лише як складова російської буржуазії.

Ключові слова: радянська історіографія, грецька купецька спільнота, елліністичні дослідження.

Постановка проблеми. Актуальним і водночас вельми нетривіальним завданням сучасних студій з історії греків України та економічної історії є історіографічний аналіз торговельної діяльності греків-купців на українських землях у XVII-XIX ст. В українській історії греки мали три колонізаційні хвилі: ніжинську, маріупольську та одеську. Грецький купецький компонент створив і три різні моделі торговельно-економічної ролі в суспільстві. Перша - самоврядна, автономна та привілейована ніжинська грецька громада із широким розмахом комерційної діяльності, яка з'явилася наприкінці XVII ст. Друга модель - заможна аристократична грецька купецька спільнота Одеси, яка розбудувала морську торгівлю. Третя модель - маріупольське грецьке купецтво, що перебувало на периферії економічних пріоритетів та обслуговувало інтереси місцевої громади.

Огляд досліджень і публікацій з проблеми. Історіографічні аспекти зазначеної проблеми представлені в цілій низці праць різних напрямів. Серед них роботи сучасних дослідників А. Гедьо "Соціально-економічний розвиток грецьких громад України XVII-XIX ст.: джерелознавчий аспект" [1], Є. Чернухіна "Грецьке Ніжинське братство: історіографія та джерела" [2], О. Доніка "Купецтво як стан в Україні (XIX ст.)" [3], О. Гуржія "Деякі проблеми становлення купецького стану" [4], М. Араджіоні "Греки Крима и Приазовья: история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII в. - 90-е гг. XX в.)" [5].

Метою статті є висвітлення особливостей дослідницьких підходів радянської історіографії щодо діяльності греків-купців на українських землях середини XVII-XIX ст.ст.

Виклад основного матеріалу. Значний внесок в елліністичні студії зробили історики радянської доби. Для формування привабливого іміджу СРСР на міжнародній арені держава мала сприяти культурно-національному відродженню нацменшин та спрямовувати зусилля на з'ясування й розуміння етносоціальної й етнокультурної ситуації в республіці. Відтак 1920-1930-ті рр. стали часом культурного ренесансу греків. У загальному руслі політики греконізації-еллінізації розпочалося відродження втраченої культури та реконструкція історії перебування греків на українських землях.

Серед праць цієї доби, які стали теоретичною базою дослідження, насамперед слід відзначити історіографічний доробок К. Харламповича, якому належить фундаментальне синтетичне дослідження з історії ніжинської грецької громади "До історії національних меншостей в Україні. Грецька колонія в Ніжині (XVII-XVIII ст.)". Із шести запланованих дослідником нарисів опубліковано лише три. Дійсний член ВУАН, академік К. Харлампович у своїй роботі поставив за мету тільки доповнити й уточнити вже відомі свідчення, проте факти він наводить у вичерпному й добре прокоментованому огляді. К. Харлампович розглядає історію ніжинських греків як одне з головних джерел для вивчення історії української торгівлі XVIII ст. Аналізуючи проблеми правового забезпечення діяльності ніжинських греків, їх чисельність і заможність, автор характеризує грецьке ніжинське братство як "видатне явище української, а може, і світової історії" [6]. Основною вадою всіх попередніх досліджень з історії ніжинської грецької громади була їх неповнота, обмеженість джерельної бази. Студії К. Харламповича й до сьогодні залишаються найбільш фундаментальною розробкою проблем історії ніжинських греків, оскільки він опрацював матеріали з архіву ніжинської грецької громади, значна частина яких є вже втраченою. Дослідник особливу увагу приділив розглядові питань економічної та господарської діяльності ніжинських греків. У п'ятому нарисі - "Ніжинські греки й торгівля" - історик реконструював усі основні складові внутрішньої та зовнішньої торгівлі: загальні умови торговельної діяльності греків в Україні, торгіві шляхи, зміни митних тарифів, засоби транспортування товарів, маклерську діяльність, розвиток кредитної системи та утворення купецьких торгових товариств. Учений зауважував, що греки, як досвідчені торговці, за доби визвольних змагань українського народу середини XVII ст. стрімко поширюють свою комерційну присутність і невдовзі стають основними постачальниками на ринки України східних та західноєвропейських товарів. Указуючи на причини цього процесу, автор зауважує, що в середині XVII ст., в умовах усунення з ринку основних конкурентів - євреїв та поляків, а також за відсутності законодавчого регулювання українського купецького стану, греки, завдяки своїй

№ 4 (111) травень-червень 2011 р.

підприємливості й заповзятості, посіли провідне місце у сфері торгівлі на українських землях [7].

Окремий сюжет історії грецької громади в Ніжині, за К. Харламповичем, становить боротьба греків за права та привілеї, які були необхідною умовою формування торгово-станової організації, у контексті усвідомлення себе як носія спільних громадських, економічних, торгових інтересів. Аналізуючи динаміку змін чисельного складу грецької громади, автор використовує статистичні матеріали В. Ейнгорна й доходить висновку, що лише від XVIII ст. можна вести детальну розмову про торговельну діяльність греків, їх внутрішню й прикордонну торгівлю, яка стає головним предметом дослідження. Автор подав огляд географії основних торговельних шляхів греків у XVIII ст., які охоплювали Османську імперію, Персію, Польщу, Німеччину, Австрію, Італію.

Частина нарисів присвячена питанням організації митного контролю та митних зборів на прикордонних землях, адже ці аспекти набувають виняткового значення для вивчення торговельної діяльності купців. Автор детально описує механізми митного контролю на польському прикордонні, залишаючи, проте, поза увагою через відсутність документальних підтверджень розміри митної плати на кордонах Валахії та Молдавії. Історик указує на існування зловживань із боку панів-володарів земель, митників. Розглядаючи питання збору мита, К. Харлампович зауважував, що близько ста років усі купці, які приїжджали в Україну, зустрічалися у Василькові з представниками українського, а потім російського скарбу, де стягувався індуктний (привізний) збір. Утім, дослідник зазначає, що питання збору та розміру індукти належить до числа невисвітлених. Якщо за часів Б. Хмельницького розмір мита встановлювався універсалами, то після скасування внутрішніх митниць (1754 р.) та запровадження уніфікованої державної митної політики у Василькові збирали 13 % на користь центрального уряду [8].

Занепад ніжинського торговельного братства К. Харлампович, як і його попередники М. Бережков та М. Домонтович, пов'язував із перенесенням Ніжинського ярмарку до Ромен, а ярмарки для греків-купців мали виняткове значення.

Комплексний аналіз зовнішньої торгівлі України в XVIII ст. представлено в статті М. Тищенко "Форпости, митниці та карантини на західному пограниччі, у зв'язку із зовнішньою торгівлею України в XVIII ст." [9]. Автор дослідив не тільки процеси заснування та організації роботи митних установ, але й виділив основні етапи регламентації царським урядом зовнішньої торгівлі. Історик наводить перелік основних імпортованих товарів, які вивозилися через західний кордон, звертаючи особливу увагу на існування системи "заказаних" товарів, тобто тих, які заборонялося ввозити в Україну та вивозити. Цінним є представлений дослідником механізм документального оформлення дозволу здійснювати зовнішньоторговельні операції. Увагу історика привернуло існування традиції кругової поруки, яку часто використовували ніжинські греки-купці. Примітним є те, що М. Тищенко для ілюстрації фактичного матеріалу наводить сюжети з архівних справ, де головними дійовими особами виступають саме ніжинські грецькі купці. Це свідчить про виняткову роль греків у розвитку зовнішньої торгівлі України в XVIII ст. [10].

До ґрунтовного наукового дослідження історії греків Одещини слід віднести працю історика 20-30 рр. XX ст. Т. Теохаріді [11]. Деталізований фактологічний виклад матеріалу дозволив авторці поєднати факт військової колонізації із загальною колонізаційною

політикою російського уряду. Дослідниця вказує, що військові поселення виконували не лише оборонно-захисні функції, але, що цікаво, повинні були відігравати значну роль в активізації торговельної діяльності в Північному Причорномор'ї.

У своїй праці "Грецька військова колонізація на півдні України наприкінці XVIII та початку XIX століття" авторка підкреслювала, що греки-переселенці були здебільшого купцями II та III гільдій, але не мали достатньо коштів для зведення власних осель, тому змушені були мешкати в казенних будинках. Зафіксовано цікавий факт, який свідчить про існування в Одесі великої грецької громади, до складу якої входили не лише греки (дивізіону), але і торгівці та ремісники. Авторка також згадує про існування окремого грецького магістрату, а причиною його появи називає збільшення чисельності греків та пов'язане з цим збільшення обсягів судочинства.

Загальну картину історії одеських греків подано у книзі "Грецька церква Св. Трійці в Одесі 1808-1908". У кращих традиціях тогочасного викладу матеріалу відзначається роль імператриці Катерини II, що сприяла переселенню греків до Одеси, які, за висловом укладачів, "ішли вільно й весело". Цікавим є намагання авторів праці не лише наголосити на усвідомленні та збереженні національної ідентичності етнічної спільноти в нових умовах, але й розглянути питання розбудови національної освіти саме через цю призму [12].

У 1920-1930-х рр., узявши за основу праці Г. Тимошевського й деякі архівні джерела, історію греків України вивчав С. Ялі, який зробив першу за радянської доби спробу видати узагальнюючу працю з історії греків України. Утім, поданий автором матеріал містить неточності, фактичні помилки, відсутні посилання, нез'ясованим залишилося й місцезнаходження джерел [13]. Крім того, усі висновки С. Ялі ґрунтуються на аналізі матеріалу з історії приазовських греків. Отже, для дослідника історія приазовських греків уособлює історію всіх українських греків. Це значно знижує цінність праці, оскільки не дозволяє виявити регіональні особливості історичного процесу.

У 1930-1940-х рр., одночасно з процесами згортання коренізації, звузилась і дослідницька активність. Було накладено табу на розробку тем стосовно історії греків, перекреслені не тільки маленькі паростки національного розвитку, а й дорадянські досягнення. Історія буржуазії, а разом з тим і купецтва, випала з поля зору істориків. Роботи, які торкалися окремих аспектів цієї проблеми, мали найчастіше описовий характер і ґрунтувалися на вузькій джерельній базі.

Грецька проблематика продовжувала розглядатися й у радянській історіографії подальшого періоду. Лібералізація суспільно-політичного життя періоду "відлиги" надала поштовх ініціативам у різних галузях громадсько-культурного життя. Дещо розширилися дозволені межі наукового історичного пошуку. Але тих аспектів, які були пов'язані з історією етнічних груп, це майже не стосувалося. Національна політика після-сталінського періоду хоча й позбавилася відверто репресивного характеру, але продовжувала ігнорувати потреби національного розвитку, здійснюючи під гаслами "розквіту і зближення націй" формування нової історичної спільноти "радянського народу".

Про греків з'являється історична інформація тільки загального характеру в річичі висвітлення зовнішньої та колонізаційної політики Російської імперії. Саме в такому контексті розглядалися греки в роботі російської дослідниці О. Дружиніної. За її висловом, розпорошені по берегах Середземного та Чорного морів гре-

ки-купці підтримували тісні зв'язки один з одним. Таким чином, завдяки посередницькій діяльності в чорноморській торгівлі купці створили широку мережу, яка охоплювала Європу та деякі райони Азії й Африки [14].

Поодинокі свідчення про греків-купців на українських землях зустрічаємо в роботі Ф. Шевченка "Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII століття". Дослідник проаналізував основні напрямки торгівлі між Україною та Росією. Увагу історика привернула діяльність греків-купців за часів національно-визвольної війни середини XVII ст. Ф. Шевченко наголосив, що в роки війни торгові зв'язки між українськими та російськими землями не припинялись і греки постачали до Росії худобу та шкіру. Автор вказує на цікавий факт надання посередницьких послуг греками-купцями польським магнатам. Водночас дослідник одним із перших звернув увагу на існування різних груп серед грецького торгового люду в Україні [15].

Проблемам історії чорноморсько-азовської торгівлі XIX ст. приділив значну увагу В. Золотов, увівши до наукового обігу багато статистичних матеріалів, що характеризують участь у ній іноземних підприємців, насамперед грецьких. Вони свідчать, що поступово окреслений регіон посів перше місце у вивезенні російського хліба за кордон, а греки відігравали провідну роль у торговому судноплаванні Півдня Російської імперії [16, 17].

У монографії О. Подградської "Економічні зв'язки Молдавського князівства й балканських країн з Російською державою у XVII столітті" висвітлюється широке коло питань, пов'язаних із торговельною діяльністю греків-купців. Автор зазначає, що в середині XVII ст. великого значення набувають торгові шляхи з Росії до Оттоманської імперії, які пролягали через територію Криму, Азову, через українські землі [18].

Висновки

Отже, у радянській історичній науці пріоритетним об'єктом дослідження стали торгівля, промисловість й інші галузі господарства. Станові рамки розглядалися як пережиток, що негативно впливав на соціально-економічний розвиток країни. Інформація про греків мала здебільшого загальний характер, у річницю висвітлення колонізаційної політики Російської імперії. Купецтво як стан цікавило радянську історичну науку лише як складова російської буржуазії.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Гедьо А. В. Соціально-економічний розвиток грецьких громад України середини XVII-XIX ст.: джерелознавчий аспект / А. В. Гедьо. - Донецьк : ДонНУ, 2006. - 399 с.

2. Чернухін Є. К. Ніжинське грецьке братство: історіографія та джерела / Є. Чернухін. - К. : Інститут історії України НАН України, 1998. - 98 с.

3. Донік О. М. Соціокультурний вимір підприємництва в Україні у другій половині XIX - на початку XX ст. / О. Донік // Проблеми історії України XIX - початку XX ст. : зб. наук. праць. - К. : Інститут історії України НАН України, 2003. - С. 49-55.

4. Гуржій О. І. Деякі проблеми становлення купецького стану в Україні / О. Гуржій. - К. : Інститут історії України НАН України, 2004. - 122 с.

5. Араджиони М. А. Греки Крима и Приазовья история изучения и историография этнической истории и культуры (80-е гг. XVIII - 90-е гг. XX вв.) / М. Араджиони. - Симферополь : Амена, 1999. - 132с.

6. Харлампович К. До історії національних меншостей на Україні. Грецькі колонії в Ніжині (XVII - XVIII ст.) / К. Харлампович. Нарис В. Ніжинські греки й торгівля // Записки Історико-філологічного товариства А. Білецького. - К., 2000. - Випуск III. - С. 87-158.

7. Харлампович К. Грецька колонія в Ніжині в її минулому (XVII-XVIII ст.) / К. Харлампович // Греки в Ніжині. Збірник статей та матеріалів. Серія: Ніжинська старовина. - Вип. I. - Ніжин, 2000. - 67 с.

8. Харлампович К. Нариси з історії грецької колонії в Ніжині (XVII - XVIII ст.) / К. Харлампович // Записки Історико-філологічного відділу УАН. - К., 1929. - № 24. - С. 51-68.

9. Тищенко М. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. / М. Тищенко. - К. : Друк. Всеук. акад. наук, 1928. - 130 с.

10. Тищенко М. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю, в зв'язку з зовнішньою торгівлею України у XVIII столітті / М. Тищенко. - К. : Друк. Всеук. акад. наук, 1931. - 107 с.

11. Теохаріді Т. Ю. Грецька військова колонізація на півдні України наприкінці XVIII та початку XIX століття / Т. Теохаріді. - Одеса : Видання Одеської комісії краєзнавства при НАН, 1930. - 47 с.

12. Грецька церква Святої Трійці в Одесі. 1808-1908 / [упорядник Л. Росолімо]. - Одеса : ОКФА, 1995. - 76 с.

13. Ялі С. Греки в УСРР / С. Ялі. - Харків : Центрвидав. Всеукр. філія, 1931. - 208 с.

14. Дружинина А. Южная Украина в период кризиса феодализма, 1825-1860 гг. / А. Дружинина. - М., 1981. - 278 с.

15. Шевченко Ф. П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. / Ф. П. Шевченко. - К. : Вид-во АН УРСР, 1959. - 499 с.

16. Золотов В. Хлебный экспорт России через порты Черного и Азовского морей в 60-90-е годы XIX века / В. Золотов. - Ростов-на Дону : Изд. Ростовского ун-та, 1966. - 250 с.

17. Золотов В. А. Внешняя торговля Южной России в первой половине XIX века / В. Золотов. - Ростов-на Дону : Изд. Ростовского ун-та, 1963. - 190 с.

18. Подградская Е. М. Экономические связи Молдавского княжества и балканских стран с русским государством в XVII веке / Е. Подградская. - Кишенев : Штиница, 1980. - 159 с.

V. Voloniyts'

GREEK-MERCHANTS' ACTIVITY IN THE 17-th – 19-th CENTURIES UKRAINE IN SOVIET HISTORIOGRAPHY

The article studies peculiarities of views of soviet period historians K. Kharlampovich, M. Tyshchenko, S. Yaly, T. Teokharidi, A. Drughynina, F. Shevchenko, V. Zolotov, O. Podgradska. The historians' opinions concerning Greek-merchants' activity in Ukraine in the middle of 17-19 centuries are given characteristics. During the soviet period the information about the Greeks had mostly general character in the context of the policy of the Russian Empire colonization. Merchants only interested soviet history researchers as a past of Russian bourgeoisie.

Key words: Soviet historiography, Greek merchant community, ellinistic researches.

© В. Волониць

Надійшла до редакції 15.04.2011

№ 4 (111) травень-червень 2011 р.